

MIROSLAV FLODR

Z DĚJIN KAMPANOLOGICKÉ LITERATURY (THEOPHILUS)

V dějinách kampanologické literatury vůbec a středověkého období zvláště zaujímají mimořádně významné místo výklady o zvonařské technologii, obsažené v proslulém Theophilově díle *De diversis artibus*. Stojí na počátku vývoje kampanologické literatury a představují přitom její středověký vrchol, jsou po všech stránkách dílem vyspělým a dosahem své věcné výpovědi zdrojem nadmíru důležitým.

Základ těchto neobvykle pozitivních kvalit Theophilova kampanologického pojednání je dán vysokou úrovní celého jeho spisu, která jej výrazně odlišuje od ostatní soudobé produkce. Je pozoruhodný už šíří svého záběru. Ve svých třech knihách se totiž dotýká hned tří důležitých, technologicky náročných oblastí: malířství (I.), výroby a zpracování skla (II.) a výroby a zpracování kovů (III.). Každé z těchto témat probírá velmi obsírně: malířství v 38 kapitolách, sklo v 31 kapitolách a kovy dokonce v 96 kapitolách. Na takovém prostoru se přirozeně dostává všem podstatným jednotlivostem mnohostranné a detailní pozornosti. Podstatné přitom je zjevné úsilí o systematickост výkladu, se zřetelnou snahou o názorné postižení všech prostředků a postupů. Výsledkem je — na rozdíl od ostatních roztržštěných, útržkovitých souborů receptů a návodů — ucelené pojednání. S tím konečně souvisí i vyspělá forma podání, uspokojující i náročné literární požadavky svého druhu a doby.

Celé dílo svědčí o autorovi jako o člověku vzdělaném, s nevšedním rozhledem, literárními schopnostmi a širokými znalostmi zpracovávané látky i starší písemné tradice tohoto oboru. Nesprávný by byl ovšem dojem, že jde o dílo vzniklé v tichu pracovny mimořádně nadaného autora na základě jeho studia starší literatury i případných teoretických úvah.¹ Četba spisu nás naopak neklamně přesvědčí, že jsme provázeni člověkem velmi důvěrně obeznámeným s vlastní praxí popisovaných oborů. Názorně a s vnitř-

¹ Přesvědčení, že jde o dílo toliko zkušeného a obratného literáta, zastával ještě v r. 1928 H. Degering (v níže cit. práci). Dnes, kdy víme (a svědčí pro to jednoznačně všechny okolnosti), že Theophilus byl především praktikem, a v tomto směru také spočívá hlavní zdroj zrodu jeho práce, jsou podobné názory cenným uznáním autora literárního vzdělání a tím i mimořádně šíře jeho schopností.

ním porozuměním nám přibližuje složité postupy i podstatné jednotlivosti, kriticky zvažuje oprávněnost starších poznatků, zejména z hlediska soudobé praxe a vědomostí.

Osobnost zkušeného praktika zvláště markantně vystupuje v kapitolách o zpracování kovů. Jestliže v předchozích knihách (malířství, sklo) se teoretické poznatky prolínají s praktickými zkušenostmi, pocházejícími spíše od bystrého pozorovatele, výklad o kovech zjevně vychází přímo z vlastní tvůrčí praxe. Popis materiálu a jeho vlastností, jednotlivých nástrojů a celého zařízení dílen prozrazuje víc než pouze odbornou znalost pojednávaného předmětu. Cítíme přímo, že nás autor seznamuje s věcmi, s nimiž je v blízkém, soustavném styku. Zejména je to patrné v pasážích, kde nám přibližuje vlastní výrobní postup, návaznost jeho jednotlivých fází. To bývá jeho výklad často natolik sugesivní — ba leckdy podán i s jistou mírou dramatickosti — že se spolu s autorem přímo ocítáme v prostředí dílny a prožíváme jeho tvůrčí napětí i očekávání výsledku. Ostatně stačí si přečíst právě nás zajímající kapitolu o odlévání zvonů. Budeme obohaceni nejen o věcné poznatky, ale též o pocit prožitku tvůrčí činnosti, v níž každá z účastných složek — materiál, nástroje, člověk — má své pevné místo a význam a z níž také právě jejich správným a včasným sladěním vychází dílo v žádoucí podobě.

Popis zvonařské technologie je podán v 85. kapitole III. knihy, která je z celého díla vůbec nejobsáhlejší. Má charakter soustavného výkladu, podrobně postihujícího jednotlivé postupy (a potřebná k nim zařízení) v jejich následnosti a návaznosti od prvotních příprav až k závěrečnému vybavení hotového zvonu srdcem i hlavou (hřídely). V tom smyslu se také člení (aniž by to ovšem bylo zvláště vyznačeno) do následujících oddílů: a) zhotovení formy, b) tavba (včetně přípravy kovu), c) odlévání, d) obnažení zvonu a jeho konečná úprava, e) hlava (hřídely) zvonu, f) srdce zvonu. Nejvíce pozornosti (přibližně polovina celého výkladu) je věnováno hned úvodnímu oddílu o zhotovení formy, z dalších pak přípravě a průběhu tavby. Relativně mimořádný rozsah právě těchto oddílů není jen logickým důsledkem obecné závažnosti daných výrobních fází či složitosti jejich postupů a potřebných k nim zařízení, nýbrž i výrazem (jmenovitě u zhotovení formy) specifického významu v technologii zvonařství Theophilovy doby. Právě z úvodního oddílu je nejmarkantněji zjevné, že Theophilus popisuje starší technologii, která byla příznačná pro středověké zvonařství až do 12. stol. Ta přirozeně ještě neznala a také neměla potřebu konstrukce zvonu jakožto nezbytné úvodní fáze jeho zrodu (z toho důvodu výklad na toto téma u Theophila chybí). Vše se dalo při vlastním formování. To samo mělo ještě charakter přibližné práce volné ruky, probíhalo bez užití šablony a odehrávalo se na jednoduché formovací stolici, jež současně (v určité fázi) plnila i funkci obráběcí stolice. Příznačné je tu rovněž užití vosku či loje pro formování falešného zvonu, odlišný způsob nanášení vrstev formovací hlíny aj.

Výklad o tavbě (poněkud překvapující malou pozorností věnovanou kovu a jeho přípravě) se plně soustřeďuje na popis stavby tavicích pecí, jejich provozu a obsluhy. Zjevně se tu dává přednost (jako obvyklejšímu typu) malým šachtovým pecím s přenosnými nádobami a k jejich provozu nezbytnými dmychadly, které pro odlévání tehdy ještě převážně malých

zvonů vesměs dostačovaly. Theophilus ovšem zná a rovněž podrobně popisuje rozměrnější pece se stabilními nádobami. Přímo o odlévání je pojednáno velmi krátce, s hlavním důrazem na pozvolné lití (aby se kov mohl ve formě dobře usadit a byl dostatek času k odvzdušnění). Obširněji (po formování a tavně nejvíce) se Theophilus vyjadřuje k postupu prací při obnažení zvonu a jeho konečné úpravě. V prvném případě zejména nabádá zvonaře k brzkému (tj. hned poté, jakmile zvonovina v ústí vtoku ztuhne) vyzvednutí formy z odlévací jámy a odstranění jádra, poukazuje na nebezpečí, že v schládlé zemi jádro natáhne vlhkost, zvětší svůj objem a může tak roztrhnout zvon. V druhém případě zaujme hrubé opracování vnějšího povrchu zvonu odsekáváním nerovností ostrým kladivem a obrušováním pískovcem, které ovšem bylo v tehdejší zvonařské praxi ještě běžné. Závěr celku pak tvoří výklad o srdci a hlavě. Zatímco u srdce se Theophilus až v přílišné stručnosti omezuje pouze na rámcové vytčení jeho proporcí a připojení ke zvonu, věnuje popisu složitějšího systému hlavy (vzhledem k specifické úpravě koruny tehdejších zvonů nezbytnému) daleko větší pozornost.

Mimořádnost postavení a významu Theophilova pojednání je dána jeho výjimečností. V celé středověké literatuře bychom totiž marně hledali jiné dílo, které by pojednávalo o zvonu tak soustavně a navíc ještě vyspělou literární formou. O to cennější na celém díle je, že věnuje takovou pozornost právě technologické stránce zvonu, oblasti to, o níž nás mohou zasvěceně poučit pouze podobné popisy, jež však jsou z pochopitelných profesionálních důvodů spíše vzácnou výjimkou. Tuto závažnost pojednání pak navíc zvýrazňuje ještě skutečnost, že se zde popisuje zvonařská technologie staršího středověku, jinými cestami blíže nepostižitelná.

Kdo byl tento autor, jenž tak vzácně spojil v sobě kultivovanost literáta, teoretickou erudici odborníka i bohaté zkušenosti praktika a vytvořil dílo svým významem ve středověké literatuře zcela mimořádné? O osobě spisovatele máme jediný přímý a spolehlivý doklad: sám se hned v úvodu k I. knize představuje jako Theophilus, kněz a mnich. Z mnohých dalších míst díla² jednoznačně vyplývá, že šlo o benediktinského mnicha, který působil v německém prostředí a byl také Němec svým původem.³ Všestranná analýza spisu (jeho ideového podtextu, formální i obsahové stránky)⁴ pak proti předchozím pochybnostem⁵ přesvědčivě ukazuje na první polovinu

² Doklady naposledy shrnul C. R. D o d w e l l v úvodu ke své edici (o ní srov. níže), XXXIII n.

³ Myšlenka o německém pracovním prostředí nebyla v celém novodobém bádání o Theophilovi prakticky nikdy brána v pochybnost. Toliko v případě Theophilova původu se objevily některé odlišné názory, jež však vzhledem k nedostatečnosti svých důvodů zůstaly bez vážnějších odezvy. Tvrdění, že Theophilus pocházel z italského prostředí (C i g o n n a r a, *Storia della Scultura* 1, Prato 1823, 177), se vůbec zakládalo na zkomoleném záznamu jednoho z rukopisů; avšak i domněnka, že šlo o byzantského mnicha (H. D e g e r i n g, *Theophilus Presbiter, qui et Rugerus*, Westfälische Studien. Beiträge zur Geschichte der Wissenschaft, Kunst und Literatur in Westfalen, Alois Bömer zum 60. Geburtstag gewidmet, Leipzig 1928, 250), byla příliš zjednodušeně vyvozována z podoby Theophilova jména a ojedinelých latinizovaných řeckých výrazů.

⁴ Důvody v tomto směru nejnověji shrnul opět D o d w e l l, l. c., XVIII n.

⁵ Nejstarší editoři Theophilova díla (srov. níže) uváděli 9. (Lessing) či zejména 10. stol. (Leiste, Raspe). Tomuto názoru se dostalo opětovného přijetí v novější době

12. stol. jako nejpravděpodobnější dobu jeho sepsání. Konečně charakter nejstarší rukopisné tradice díla⁶ nasvědčuje tomu, že místo jeho zrodu, kde Theophilus žil a pracoval, se nacházelo někde v oblasti severozápadního Německa. Tento vcelku spolehlivý základ pak ještě dále rozšiřuje pozdní přípisek v jednom z nejstarších a nejdůležitějších (protože originálu nejbližších) rukopisů – v rukopisu vídeňském (V). V něm je na úvodním, zřejmě dodatečně připojeném listu napsán rukou 17. stol. titul knihy, jehož začátek Theophili Monachi Benedictini opravila jiná ruka na Theophili Monachi qui et Rugerus. Tato skutečnost přivedla německého badatele Ilga⁷ k dalekosáhlé konstrukci. Vycházejí z předpokladu, že přípisek vznikl na základě daleko staršího údaje, a opíraje se o všechna další zmíněná zjištění hledal mnicha takového jména v benediktinských kláštřích severozápadního Německa první poloviny 12. stol. Nakonec ho identifikoval s mnichem Rugerem z Helmarshausenu. Benediktinský klášter Helmarshausen (severně od Kasselu) představoval v 12. stol. významné umělecké středisko, proslulé především svojí knižní malbou a pracemi z kovu a zaujímající významné místo i v oblasti nástěnné malby a barevného skla. Mnich Rugerus byl zde přední tvůrčí osobností, jak o tom svědčí i některá jeho dochovaná díla.⁸ Ztotožněním Theophila s Rugerem z Helmarshausenu, které je nanejvýš pravděpodobné a jako takové je dodnes akceptováno,⁹ se ovšem velmi užitečným způsobem konkretizuje autorovo vlastní tvůrčí prostředí a povaha i širě celé jeho tvorby.

O charakteru a intenzitě rozšíření Theophilova díla ve středověku nám pak podává po mnoha stránkách zajímavá svědectví jeho rukopisná tradice.¹⁰ Posuzováno ryze kvantitativními hledisky lze říci, že znalost Theo-

(Degering a na jeho základě Theobald v 20.–30. letech našeho věku, podle nich pak i část literatury z doby po druhé světové válce; srov. např. Smits van Waesberghe, níže cit. dílo, nebo *History of Technology II.*, Oxford 1956, vyd. Charles Einger a kol.). Hendrie kladl dílo do 1. poloviny 11. stol., Ilg na konec 11. až počátek 12. stol., M. Bourassé (*Essai sur Divers Arts... par Théophile, prêtre et moine, formant une encyclopédie de l'Art Chrétien au XII siècle*, v: Migne, *Dictionnaire d'Archéologie sacrée*, sv. XII, Paris 1863, sl. 729n.) a A. Giry *Notice sur un Traité du Moyen Age intitulé De Coloribus et Artibus Romanorum*, Bibliothèque de l'École des Hautes Etudes 35, 1878, 209n.) do pol. 12. stol., Guichard (v úvodu k edici Escalopierově), C. L. Eastlake (*Materials for a History of Oil-Painting*, London 1847) a Texier (srov. Migne, *Encyclopédie Théologique III*, Paris 1856) na konec 12. až počátek 13. stol.

⁶ Nejstaršími rukopisy jsou: Wien, Nationalbibliothek, 2527 (označovaný jako V, dnes běžně považovaný za nejstarší vůbec); Wolfenbüttel, Herzogliche Bibliothek, 4373 (= Cod. Guelph Gudianus lat. 2° 69, označovaný jako G). Jejich paleografické a kodikologické vlastnosti svědčí o tom, že a) vznikly v 1. pol. 12. stol., b) byly napsány v kláštřích dolního Porýní (G ve středověku v majetku kláštera sv. Pantaleona v Kolíně), resp. Westfálska (V), c) jsou bezprostředními opisy původní konceptní podoby Theophilova spisu, pocházejícími tudíž z doby krátce po jeho zrodu (ca 1110–1140; srov. níže Bischoff, *Do d well*).

⁷ V úvodu k jeho edici Theophilova díla (srov. níže), Vn., XLIIIn.

⁸ Srov. A. Fuchs, *Die Tragaltäre des Rogerus in Paderborn*, Paderborn 1916; H. Deckert-R. Freyhan-K. Steinbart, *Religiöse Kunst aus Hessen und Nassau*, Marburg-Lahn 1932, sv. II–III; F. Pfaff, *Die Abtei Helmarshausen*, Zeitschrift des Vereins für hessische Geschichte und Landeskunde 44, 1911; F. Jansen, *Die Helmarshausener Buchmalerei zur Zeit Heinrichs des Löwen*, Hildesheim 1933.

⁹ Srov. např. *Do d well*, I. c., XLIV nebo níž uvedenou práci Bischoffovu.

¹⁰ Přehled v úvodu přicházejících rukopisů srov. D. V. Thompson, *The Schedula*

philova díla v 12.–15. stol. byla relativně (vzhledem k specifičnosti jeho zaměření) široká, což platí zejména o německém prostředí, též však o Francii či Anglii. Theophilus tehdy nepochybně byl známou autoritou, často využívanou jak ve vlastní praxi, tak i v příslušné odborné literatuře.¹¹ Podstatné přitom je, že takto projevovaný zájem vycházel naprosto převážně z oblasti praxe, tj. projevovali jej lidé, kteří byli přímo účastníky výrobního či tvůrčího procesu. To často naznačuje již forma příslušných rukopisů. Mnohé z nich mají (na rozdíl od běžných knihovnických rukopisů) podobu příručních, tj. pracovních knížek malých formátů (V-12,5×7,5; E-14×9,5; H-16×11,5 atd.). Theophilovo dílo se v nich také objevuje ve spojitosti s jinými spisy obdobné povahy. Nejčastěji v této roli vystupují *Mappae clavícula* a *Heraclius, De coloribus et artibus Romanorum*. ať už v úplném znění či v excerptech různého rozsahu. K tomu jsou pak ještě přidávána drobná excerpta z jiných prací, různé recepty, popisy apod.

Praktický zřetel poznamenal však rukopisnou tradici Theophilova spisu i v negativním smyslu. Při takto specifikovaném zájmu se stěží dá předpokládat, že by každý jednotlivec či instituce věnoval pozornost Theophilovu dílu v celé šíři a rozmanitosti jeho látky. Spíše se zaměřil na jemu blízké a pro něho potřebné tematické okruhy, určité pasáže atp. Z toho důvodu převážná část středověkých rukopisů, které zaznamenávají v jakémkoliv podobě text z Theophilova díla, obsahuje pouze části Theophilova spisu, části různého rozsahu a zaměření. Přitom je leckdy uvádí v odlišném sledu a různém vnitřním uspořádání. Pro tuto situaci je pak zajisté příznačné i to, že relativně nejúplnější texty (žádný z nich není zcela úplný!) přinášejí jednak nejstarší rukopisy, jednak obvyklé knihovní rukopisy, tradující Theophilův text jako běžné literární dílo. Vlastní výklad o zvonařství je zastoupen toliko v jednom z nejstarších (13. stol.) a nejúplnějších rukopisů (London, British Museum, Harley 3915; označován jako H). Spolu s drobnými a nevýznamnými excerpty v *Lumen animae* je to nadmíru skromná, na první pohled snad až překvapivě chudá tradice.

Mimořádně skromné zastoupení Theophilových výkladů o zvonařství v rukopisné tradici jeho díla zjevně signalizuje nezájem pozdního středověku o tyto pasáže. Jednu z hlavních příčin je nepochybně třeba spatřovat v zásadním rozdílu mezi technologií zvonařství staršího středověku, popísanou Theophilem, a technologickými principy, které jsou příznačné pro středověké zvonařství přibližně od 12./13. stol. Zvonaře té doby již stěží mohl upoutat výklad, v němž chyběla jakákoliv zmínka o konstrukci

of Theophilus Presbyter, *Speculum* 7, 1932, 199–220 a zejména R. P. Johnson, *The Manuscripts of the Schedula of Theophilus Presbyter*, *Speculum* 13, 1938, 86–103. O mnohých rukopisech pojednávají úvody k jednotlivým edicím Theophilova díla (srov. níže). Pro kritické zhodnocení rukopisné tradice mají dnes základní význam Dodwell, l. c., LVII a B. Bischoff, *Die Überlieferung des Theophilus-Rugerus nach den ältesten Handschriften*, *Münchener Jahrbuch der bildenden Kunst*, Ser. 3, 3/4, 1952–53, 145–149.

¹¹ Srov. též k tomu ještě na sklonku 15. stol. četné citace z Theophila v díle *Lumen animae*, které tehdy dosáhlo čtených vydání; o nich srov. Ilg, l. c., XXVI–XXVIII, Hain-Copinger, *BMC* (Matthias Farinor), Stillwell ad. O vztahu zde uváděných pasáží k původnímu Theophilovu dílu srov. v úvodě k jednotlivým edicím, zejména pak Ilg, l. c., XXVIN., 360n. a Dodwell, l. c., XLIVn.

zvonu, který neznal funkci šablony a při formování se přidržoval zastaralých, nyní již neúnosných způsobů, kde v úvahu přicházejícím kovům byla věnována nedostatečná pozornost atd. Pro něho tu podstatné chybělo, mnohé bylo již antikvováno, ostatní pak mělo poněkud povšechný charakter. Literární hodnota celého podání sama těžko působila tam, kde důraz byl položen na věcnost výkladu a kde se ostatně ani nedostávalo patřičných předpokladů k jejímu pochopení. Další vážný důvod spočíval v odlišných podmínkách provozování zvonařství. Theophilova práce byla ještě produktem doby, kdy většina profesí, jejichž technologii věnuje ve svém spise pozornost, se provozovala převážně či výhradně v církevním, jmenovitě klášterním prostředí. Právě pro tento okruh zájemců určil Theophilus své dílo, v jejich prostředí se také užívalo a bylo rozšiřováno, jak ostatně ukazují dochované rukopisy. Tak tomu bylo i v případě zvonařské práce. Zatímco v mnohých jiných oborech si církevní dílny podržely význam i později, došlo ve zvonařství k důležité proměně. Nástup nové technologie je zde současně provázen přechodem zvonařské práce do rukou světských mistrů, který je natolik výrazný a rozhodný, že prakticky znamená konec církevních zvonařských dílen. V průběhu 13. – 15. stol. tudíž vzniká zcela nová vrstva světských zvonařů, u níž chybí hlubší sepětí s předchozím vývojem a která si vytváří po všech stránkách svoji vlastní tradici.

Jestliže Theophilův popis zvonařské technologie neměl podmínky pro svoji životnost již v pozdním středověku, nelze přirozeně očekávat, že by v pozdější době odborné kruhy projevily o něj nějaký zájem. V této sféře byl Theophilus dávno překonanou a v podstatě zapomenutou autoritou. Do popředí pozornosti jej nyní mohl posunout toliko zřetel historický. Základní předpoklad v tom směru byl vytvořen velmi záhy, neboť již od 16. stol. se rozvíjí studium dějin zvonařství. Přesto však je zde význam Theophilův objeven až daleko později. Bádání o dějinách zvonařství se totiž zprvu soustřeďuje na otázky o původu a rozšíření zvonů, o jejich významu a funkci v životě společnosti minulých dob i různých kultur apod. Zájem o technologický vývoj dlouho chybí. Na druhé straně pak tu negativně působila skutečnost, že text Theophilových výkladů o zvonařství zůstával až takřka do poloviny 19. stol. širší badatelské veřejnosti nepřístupný a namnoze ani nebyl znám. V prvních novodobých edicích Theophilova díla se těmto pasážím nedostalo místa z toho prostého důvodu, že v použitých rukopisných předlohách chyběly. I v tom se odrazila zmíněná již pokleslá úroveň středověké tradice Theophilova popisu zvonařské technologie.

Prvý, kdo uvedl Theophilovo jméno do novověké literatury, byl Henricus Cornelius Agrippa. Ten ve svém spise *De Incertitudine et Vanitate Scientiarum et Artium atque excellentia Verbi Dei Declamatio*, vydaném r. 1530 v Antverpách, připojil ve spojitosti s výrobou skla zmínku o „jistém“ Theophilovi, který prý na toto téma napsal velmi pěknou knížku.¹² Tento údaj odtud převzal i Conradus Gesner do své *Bibliotheca Universalis, sive Catalogus omnium scriptorum...*, jež vyšla r. 1545 v Curychu.¹³ Obojí

¹² „ex ipsa prodiit vitrificatoria nobilissimum artificium, de qua Theophilus quidam pulcherrimum librum conscripsit“.

¹³ Str. 614: „Theophilus quidam pulcherrimum de vitrificatoria librum conscripsit. Hen. Cornelius Agrippa“.

upozornění prakticky nemělo a ani nemohlo mít výraznější účín, neboť poskytovalo o Theophilově spise příliš torzovitou a potud velmi zkreslenou představu. Teprve Josias Simmler poskytl badatelům ucelenější informaci, když nejen stručně postihl obsahovou skladbu Theophilova díla, nýbrž poukázal i na dostupné rukopisy.¹⁴ V podstatě na této úrovni se pak udržovala znalost Theophila po dobu více než dvou století. Rozhojňovaly ji toliko bližší údaje o jediném v té době širší veřejnosti dostupném rukopise v lipské knihovně.¹⁵ Některé publikované katalogy knihoven¹⁶ sice přinesly záznamy dalších rukopisů, ovšem tato upozornění neměla v daném směru valného významu. Jednak namnoze vůbec nevešla ve známost, jednak pro většinu případných zájemců zůstávaly podobné rukopisy i nadále prakticky nedostupné.¹⁷

Přelom v dosavadních znalostech Theophilova díla a v možnostech jeho vědeckého využití přineslo teprve vystoupení G. E. Lessinga na sklonku 18. stol. Lessing se záhy po svém nástupu místa knihovníka vévodské knihovny ve Wolfenbüttelu r. 1770 seznámil s rukopisem Theophilova díla, právě s tím rukopisem, který byl kdysi v majetku Agricolově. Při jeho bližším studiu zaujaly Lessinga zvláště Theophilovy výklady o olejomalbě, které stály v zjevném rozporu s tehdy zásluhou Vasariovou obecně rozšířeným přesvědčením, že tuto techniku malby objevilo teprve vlámské malířství, jmenovitě bratři van Eyckové. Lessing svá zjištění rozvedl v práci *Vom Alter der Oelmalerey aus dem Theophilus Presbyter*, uveřejněné v r. 1774,¹⁸ k níž připojil též otisk příslušných Theophilových výkladů. Práce sama dosáhla zcela mimořádného ohlasu,¹⁹ hlavně však pro-

¹⁴ *Epitome Bibliothecae Conradi Gesneri conscripta primum à Conrado Lycosthene Rubeaquensi: nunc denuo recognita et plus quam bis mille authorum accessione... locupletata per Iosiam Simmlerum Tigurinum* (vyšlo v Curychu 1555), fol. 173v: „Theophili monachi libri 3. Primus de temperamentis colorum, secundus de ratione vitri, tertius de fusoria et metallica. Extant apud Georgium Agricolum in pergamenis et in Cella veteri monasterio, quae bibliotheca Lipsiam translata est...“. Lipský rukopis byl a zůstal na uvedeném místě již od r. 1540, rukopis Agricolův později změnil své majitele, až posléze skončil v knihovně wolfenbüttelské; srov. výše rukopis G.

¹⁵ Srov. L. J. Feller, *Catalogus Codicum MSSctorum Bibliothecae Paulinae in Academia Lipsiensi*, Lipsiae 1686 (kromě úvodu srov. hlavně č. 21 na str. 255), resp. popis v *Acta eruditorum* z r. 1690, 419–420, pocházející patrně od téhož autora.

¹⁶ Např. *Bibliotheca Bigotiana seu Catalogus Librorum quos (dum viverent) summa cura et industria, ingentique sumptu congessere... Johannes, Nicolaus et Lud. Emericus Bigotii...*, vydaný r. 1706 v Paříži, či *Codices Manuscripti Latini bibliothecae Nanianae*, který publikoval Jacopo Morelli r. 1776 v Benátkách.

¹⁷ Pouze někteří jednolivci se příležitostně dostávali do styku s těmito doklady a pořizovali si z nich opisy či výpisy. Z těchto pozdních opisů Theophilova díla srov. např. rukopis 17. stol. v knihovně sv. Marka v Benátkách (MS lat. 3597), z něhož si v 18. stol. pořizoval dílčí výpisy zmíněný tu již Morelli. Jinak srov. přehled Johnsonův, l. c.

¹⁸ Byla též přetištěna v VIII. sv. souborného vydání jeho díla (Brunswick 1771 až 1794).

¹⁹ Její přímou odezvou je obdobné pojednání Lessingova anglického přítele E. E. Raspa, *A Critical Essay on Oil-Painting, proving that the art of painting in oil was known before the pretended discovery of John and Hubert Van Eyck; to which are added Theophilus De Arte Pingendi, Eraclius De Artibus Romanorum. And a review of Farinator's Lumen Animae*, vydané v Londýně r. 1781

budila velký zájem o bližší poznání Theophilova díla. To již Lessing, který dobře pochopil, jaký významný historický pramen má před sebou, pracoval na edici celého textu. Za základ vzal wolfenbüttelský rukopis a částečně přihlédl též k rukopisu lipskému. Jeho ediční čin,²⁰ poprvé zpřístupňující dílo širší veřejnosti, uvedl teprve Theophila do vědecké literatury a zahájil také období soustavných theophilovských studií.

Rozvoj těchto studií probíhal ve třech rovinách. Především byla velká pozornost věnována Theophilovi na poli edičním. Od dob Lessingových po celé 19. stol. až dodnes se stále objevují nová vydání jeho díla. Jejich takřka souvislá řada²¹ zdaleka není jen přirozeným důsledkem potřeby uspokojit poptávku veřejnosti. Spíše je výrazem permanentního úsilí přinést úplný text v kvalitním podání. Tato snaha dlouho ztroskotávala jednak na malých edičních zkušenostech autorů, jednak na omezené znalosti rukopisů. Jedním z nejmýznamnějších edičních počínů na tomto poli v 19. stol. bylo vydání, které připravil a r. 1843 v Paříži vydal Charles de l'Escalopier.²² Opíralo se o všechny tehdy známé a dostupné rukopisné texty,²³ bylo doplněno obšírnými poznámkami, kritickým aparátem a navíc pak ještě provázeno paralelním francouzským překladem. Nedostatkem zůstávala skutečnost, že ani zde se nepodařilo přinést text Theophilova díla v celém jeho rozsahu. Chyběly zejména závěrečné kapitoly třetí knihy, včetně pojednání o zvonařství. Právě tuto podstatnou mezeru záhy nato v r. 1847 odstranil Angličan Robert Hendrie. V Britském muzeu objevil v rukopise Harley 3915 nejúplnější text Theophilova spisu. Ten vzal za základ své edice²⁴ a přihlížeje k práci Escalopierově vybavil ji obdobným způsobem (tj. včetně anglického překladu).

Právě uvedená fakta signalizují některé okolnosti, jejichž význam bychom neměli pominout. Předně z hlediska našeho speciálního zájmu je to skutečnost, že teprve v polovině 19. stol. se širšímu okruhu badatelů dostává do rukou text Theophilova pojednání o zvonařství. Přitom však je dále podstatné, že tato ediční a vůbec badatelská činnost na daném poli se v tomto období plně koncentruje na půdě francouzské a anglické. Německá oblast prakticky ustrnula na průkopnickém činu Lessingově a trvalo ještě delší dobu, nežli přispěla novým přínosem. Mimořádnost postavení a do-

a rovněž přinášející otisk příslušných pasáží z Theophila (a jiných děl), a to na základě cambridgeského rukopisu z Trinity College (později to rukopisu Britského muzea, Egerton 840 A).

²⁰ Připravenou edici *Theophili Presbyteri Diversarum Artium Schedula* publikoval po Lessingově smrti Christian Leiste v VI. sv. *Zur Geschichte und Litteratur aus den Schätzen der Herzoglichen Bibliothek*, Brunswick 1781.

²¹ Úplnou bibliografii všech tištěných vydání podávají J. G. Hawthorne—C. S. Smith, *In Divers Arts, The Treatise of Theophilus* (srov. níže), XXII—XXIV.

²² *Theophili presbyteri et monachi libri III seu Diversarum artium schedula... Théophile prêtre et moine. Essai sur divers arts...*

²³ Prostřednictvím Lessingovy edice se tu přihlíželo k rukopisu wolfenbüttelskému a lipskému, na základě Morelliho excerpt k rukopisu benátskému a Raspeho výňatků k rukopisu cambridgeskému (z Trinity College). Nově byl použit rukopis cambridgeský (University Library MS 1131) a pařížský (Bibliothèque Nationale, Lat. 6741). O rukopisech pojednal v úvodu edice J. Marie Guichard.

²⁴ *Theophili, qui et Rugerus, presbyteri et monachi libri III De diversis artibus: seu diversarum artium schedula... An essay upon various arts, in three books, by Theophilus, called also Rugerus, priest and monk...* (London 1847).

sahu uvedených prací potvrzuje i to, že se staly základem celé řady pozdějších vydání.²⁵

V středoevropském badatelském prostředí vyšel vstříc rostoucímu zájmu o Theophila teprve v polovině 70. let svojí edicí Albert Ilg.²⁶ Jeho široce proponovaná práce zjevně sledovala dvojjediný cíl: vyplnit zde pro německé badání nepřiznivou mezeru a učinit tak na úrovni, která by po všech stránkách překonávala vše dosud vykonané. Je jistě poněkud smutným paradoxem, že toto dílo zcela ztroskotalo právě na tom, čím mělo nad jiné vyniknout. Ilg si sice vytvořil pro kritické podání textu takovou pramennou základnu, jako nikdo před ním, ovšem způsob, jakým pracoval s těmito zdroji, nutně zmařil vytčený cíl. Mnoho nedostatků má svůj původ v chybném čtení rukopisných záznamů, nejpodstatnější však je, že vlastní rekonstrukce textu Theophilova díla je naprosto libovolná. Rovněž paralelní německý překlad je značně defektní, když ztroskotává nejen na specifických obtížích terminologických, nýbrž i na elementárním neporozumění běžného textu. Přes tyto vážné nedostatky sehrálo Ilgovo vydání v dané oblasti významnou roli a stalo se pro řadu badatelských generací základní pomůckou.

V období mezi dvěma světovými válkami se pokusil alespoň částečně nahradit Ilgova nevyhovující edicí Wilhelm Theobald.²⁷ Možnosti jeho přínosu byly předem limitovány pozicí, z níž vycházel, a cílem, který tu sledoval. Přistupoval k Theophilovi se svým specifickým zájmem o technologii středověkého řemesla a v tomto směru chtěl jeho dílo jako prvořadý historický pramen náležitě zpřístupnit a vyložit. V edici záměrně vynechal podstatnou část kapitol první knihy, které koncepčně nezapadaly do jeho projektu. Publikovaný text sice zbavil elementárních nedostatků Ilgových, ovšem na druhé straně se sám dopustil nových prohřešků. Ty se přirozeně odrazily i v průvodním německém překladu, který však vyzněl daleko příznivěji, než u Ilga, už z toho důvodu, že Theobald byl důvěrně obeznámen s popisovanou látkou. Tato omezení jsou ovšem na druhé straně bohatě vyvážena obsáhlým komentářem, podrobně a zasvěceně vysvětlujícím každou pasáž Theophilových výkladů.

Zatímco v německé vědě zůstává kvalitní edice Theophilova díla i nadále citelným deziderátem, přichází s novým přínosem opět anglosaské prostředí. Již v r. 1951 vydává J. Smits van Waesberghe text kapitol o zvonech²⁸ a o deset let později vychází zatím nejkvalitnější edice Theophilova díla prací Angličana C. R. Dodwella.²⁹ Zcela nově kolacionovaný text s kritickým aparátem je provázen anglickým překladem a obsáhlým úvod-

²⁵ Leckdy šlo o pouhé přetisky textů z těchto vydání. Příslušné bibliografické údaje srov. na uv. m. u Hawthorne-Smith, l. c.

²⁶ *Theophilus Presbyter Schedula diversarum artium. 1. Band. Revidierter Text, Übersetzung und Appendix*, in: *Quellenschriften für Kunstgeschichte und Kunsttechnik des Mittelalters und der Renaissance VII, 1*, Wien 1874.

²⁷ *Technik des Kunsthandwerks im zehnten Jahrhundert. Des Theophilus Presbyter Diversarum artium schedula in Auswahl neu herausgegeben, übersetzt und erläutert von...* Berlin 1933.

²⁸ *Cymbala. Bells in the Middle Ages*, Studies and Documents, American Institute of Musicology, Rome, vol. I, 1951.

²⁹ *Theophilus, De diversis artibus. Theophilus, The Various Arts*, London-Edinburgh 1961.

ním pojednáním. Vzhledem k těmto skutečnostem se pak američtí autoři J. G. Hawthorne a C. S. Smith soustředili ve své práci, vydané o dva roky později, jen na kvalitu anglického překladu a průvodní technologický komentář.³⁰

Souběžně s intenzivní činností na poli edičním a přirozeně v těsné návaznosti na ni se rozvíjejí práce usilující o objasnění stěžejních otázek o skladbě díla, o jeho původnosti, předlohách či vztahu k obdobným dílům starším, zejména pak o jeho autorství, době a místě vzniku, jak bylo již výše naznačeno.

Konečně to byla sféra vlastního historického bádání, stále více čerpajícího cenné poznatky z tohoto prvořadého a mnohostranného zdroje. Různorodost a šíři těchto zájmů nelze tu přirozeně v detailech postihnout. K obecné charakteristice vyvíjejících se zde poměrů lze říci alespoň následující. O tom, jak záhy a v jakém rozsahu ten který obor (či obdobně bádání v jednotlivých zemích) využil Theophilovo dílo k prohloubení svých poznatků, rozhodovala nejen dostupnost příslušných textů, nýbrž v podstatné míře právě pokročilost vspělosti dané disciplíny a v té souvislosti i úroveň jejího zájmu o technologické otázky. Není nikterak náhodné, že v první vývojové fázi jednoznačně převažuje zájem ze strany dějin malířství. Tato oblast měla badatelsky relativně velkou a starobylou tradici. Objevením Theophila dostalo se jí významných podnětů, které díky své propracovanosti mohla a také dokázala v bohaté míře využít. Obdobně to pak platí i o oboru skla. Postupně přistupují další odvětví, a to již v poměrně rychlé následnosti za sebou, do značné míry pod vlivem výrazných zisků oboru dějin malířství a především na nich spočívající proslulosti Theophilova díla v badatelských kruzích. V podstatě lze říci, že v průběhu druhé poloviny 19. stol. se dostává Theophilovi všestranné pozornosti.

Z hlediska dějin zvonařství je zájem o Theophila relativně pozdní a nadto zůstává dlouho na nízké úrovni. Jak víme, Theophilova pasáž o odlévání zvonů se dostává do rukou badatelů nejpozději, až těsně před polovinou 19. stol. Přesto ani v této době nenachází živnou půdu pro své náležité zhodnocení. Je sice od té doby pravidelně zmiňována a v různých souvislostech glosována, stále však tehdy ještě chybí soustavnější a hlavně hlubší zřetel k podstatě a významu její výpovědi. Prvé náznamy v tomto směru se objevují na přelomu 19. a 20. stol.,³¹ prvý významnější počín však pochází až z třicátých let našeho věku a navíc ještě od autora stojícího svým zaměřením sice blízko, přece jen však mimo vlastní okruh historické kampanologie. Je to obsáhlý komentář W. Theobalda k jeho zmíněné tu již edici Theophilova díla, což je dosud stále jediná práce této povahy. Tyto skutečnosti v daném případě jsou už zcela zjevně důsledkem neuspokojivé úrovně vlastní historické kampanologie a jejího poměr-

³⁰ *On Divers Arts. The Treatise of Theophilus*, Chicago 1963.

³¹ Možno tu např. poukázat na studii P. Liebeskinda, *Die Theophilus-Glocken*, Mitt. aus dem Germanischen Nationalmuseum, Jg. 1905, Nürnberg 1905, 153–175, pokoušející se o konkretizaci Theophilem popisovaných zásad a postupů na dochovaném zvonovém materiálu, či na druhé straně na celou řadu prací O. Johanna a z dějin kovolijectví, v nichž je mnohé z Theophilovy technologie sice ne-soustavně zmiňováno, avšak včleňováno do vývojových souvislostí a tak také lépe zhodnocováno.

ného zaostávání za ostatními obory. V disciplíně, jež nemohla dosáhnout svého plného konstituování a nedokázala se také náležitě vyrovnat s celou řadou elementárních problémů,³² se stěží dalo očekávat podrobné studium speciálních otázek zvonařské technologie.

AUS DER GESCHICHTE KAMPANOLOGISCHER LITERATUR (THEOPHILUS)

In der Geschichte der mittelalterlichen campanologischen Literatur nehmen die im berühmten Werk Theophilus' *De diversis artibus* enthaltenen Ausführungen über die Glockengießerei eine außerordentliche Stellung ein. Die Bedeutung von Theophilus' Abhandlung ist prinzipiell durch ihre Ausnahmestellung gegeben. In der ganzen mittelalterlichen Literatur würde man vergebens ein anderes Werk suchen, in dem die Glocke so systematisch und in so entwickelter literarischer Form behandelt worden wäre. Um so wertvoller ist es, daß so eine Aufmerksamkeit eben der technologischen Seite der Glocke gewidmet wird. Die Bedeutung unterstreicht noch die Tatsache, daß hier die Glockengießertechnologie des älteren Mittelalters, d. h. der vorgotischen Glockengießerei beschrieben wird.

Die außerordentlich bescheidene Vertretung von Theophilus' Ausführungen über die Glockengießerei in der sonst reichhaltigen handschriftlichen Tradition seines Werkes signalisiert offensichtlich den Mangel an Interesse des späten Mittelalters für diese Passagen. Die Hauptursache dessen ist vor allem im Grundunterschied zwischen der von Theophilus beschriebenen Glockengießertechnologie des älteren Mittelalters und den technologischen Prinzipien, die für die mittelalterliche Glockengießerei etwa vom 12./13. Jahrhundert an charakteristisch sind, zu sehen. Eine weitere Ursache beruhte in der Veränderung der Bedingungen der Ausführung der Glockengießerei, die in derselben Zeit aus Klosterwerkstätten in die Hände weltlicher Meister übergeht.

Für historische Forschungen werden Theophilus' Passagen über die Glockengießerei erst in der Mitte des 19. Jahrhunderts zugänglich gemacht. Dennoch finden sie lange Zeit (als einzige aus Theophilus' Werk) keinen Nährboden für ihre gebührende Bewertung. Dazu kommt es erst in der ersten Hälfte des 20. Jh., und überdies nur in beschränktem Maße. Dieser Zustand ist offensichtlich eine Folge des Zurückbleibens der historischen Campanologie hinter den übrigen Disziplinen. In einer Disziplin, die ihre vollständige Konstituierung nicht erreichen konnte und die auch nicht im Stande war, sich auf entsprechende Weise mit einer ganzen Reihe elementarer Probleme auseinanderzusetzen, konnte man kaum ein eingehendes Studium spezieller Fragen der Entwicklung der Glockengießertechnologie erwarten.

³² Srov. M. Flodr, *K problematice studia dějin zvonařství v českých zemích*, ČMM 99, 1980, 75n.

